

ZAMONAVIY PSIXOANALITIKA VA ISLOM PSIXOLOGIYASIDA SHAXS STRUKTURASI TAHLILINING O'ZIGA XOSLIGI

I. Arabov¹

Mas'ul muallif: Arabov Is'hoq,
O'zbekiston xalqaro
islomshunoslik akademiyasi ilmiy
tadqiqotchis.

e-mail: E-mail:
iskhoq.arabov@gmail.com

Accepted: 08 Avgust 2026
Published: 08 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Arabov, I.
ZAMONAVIY PSIXOANALITIKA VA
ISLOM PSIXOLOGIYASIDA SHAXS
STRUKTURASI TAHLILINING
O'ZIGA XOSLIGI / I. Arabov //
Buxoro xalqaro universiteti ilmiy
axborotnomasi. — 2026. — T. 7, №
1. — B. 234–236.

1. O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi ilmiy tadqiqotchis

Annotatsiya. Psixologiyada shaxs va uning tarkibiy tuzilishini formal ravishda o'rgangan ilk maktab – bu, psixoanalizdir. Keyinchalik, boshqa ilmiy maktablar ham shaxsni keng miqyosda tadqiq etishdi. Xususan, XX asr so'ngi hamda XXI asr avvalida alohida ilmiy maktab sifatida shakllangan islom psixologiyasida ham shaxs va unga doir tushunchalar markaziy o'rinni egallaydi. Ushbu maqolada mazkur ikki yirik ilmiy doiraning inson shaxsiyati haqidagi qarashlari muxtasar shaklda tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Psixoanalitika, islom psixologiyasi, shaxs strukturasi, nafs, qalb, aql va ruh.

ОСОБЕННОСТИ АНАЛИЗА СТРУКТУРЫ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ПСИХОАНАЛИЗЕ И ИСЛАМСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация. Первой психологической школой, которая систематически и в формализованном виде изучала личность и её структурное строение, стал психоанализ. Впоследствии и другие научные направления широко исследовали личность человека. В частности, в исламской психологии, сформировавшейся как самостоятельная научная школа в конце XX – начале XXI века, личность и связанные с ней понятия также занимают центральное место. В данной статье в краткой форме анализируются представления этих двух крупных научных направлений о человеческой личности.

Ключевые слова: психоанализ, исламская психология, структура личности, нафс, калб (сердце), разум, дух.

PECULIARITIES OF PERSONALITY STRUCTURE ANALYSIS IN MODERN PSYCHOANALYSIS AND ISLAMIC PSYCHOLOGY

Abstract. Psychoanalysis was the first school of psychology to formally and systematically study personality and its structural organization. Later, other scientific schools also conducted extensive research on personality. In particular, Islamic psychology, which emerged as an independent scientific discipline in the late twentieth and early twenty-first centuries, places personality and related concepts at the center of its theoretical framework. This article provides a concise analysis of the views of these two major intellectual traditions regarding human personality.

Keywords: psychoanalysis, Islamic psychology, personality structure, nafs, qalb (heart), intellect ('aql), and spirit (ruh).

Kirish. Shaxs strukturasi tahlili zamonaviy psixoanalitik ta'limotda ham, islom psixologiyasida ham deyarli bir xil tarzda markaziy o'rin egallaydi. Har ikki yo'nalish inson tabiati, psixik hayotning tashkil topish xususiyatlarini hamda inson xulq-atvorining asosiy mexanizmlarini tushuntirishga intilsa-da, ular epistemologik asoslari, nazariy qarashlari va metodologik yondashuvlari jihatidan sezilarli darajada farqlanadi. Shu bilan birga, mazkur yondashuvlar o'rtasida ayrim konseptual o'xshashliklarni ham uchratish mumkin. Xususan, ular shaxsning ko'p o'lchovli tabiatini hamda uning turli tarkibiy qismlari o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sirni e'tirof etishlari bilan bir-biriga yaqinlashadi.

Asosiy qism. Zamonaviy psixoanalitik ta'limotda shaxs strukturasi odatda shaxslararo tajribalar va intropsixik o'zaro ta'sirlar jarayonida shakllanadigan ongli hamda ongsiz jarayonlardan tarkib topgan murakkab va dinamik tizim sifatida talqin etiladi. Klassik psixoanaliz (Freyd ta'limoti) shaxsni id, ego va superego strukturaviy modeli asosida izohlagan bo'lsa, zamonaviy psixoanalitik maktablar shaxs tahlilini "o'zlik" (self), "obyekt" munosabatlari[footnoteRef:3] (object relations), bog'lanish[footnoteRef:4] (attachment) uslublari, psixik reprezentatsiyalar hamda munosabatlarga asoslangan dinamika kabi yangi tushunchalar bilan boyitdi. Natijada, shaxs endilikda faqat instinktiv mayllar va ijtimoiy taqiqlar o'rtasidagi ziddiyat mahsuli sifatida emas, balki rivojlanish tajribalari va shaxslararo munosabatlar ta'sirida uzluksiz ravishda shakllanib va takomillashib boruvchi psixik tuzilma sifatida talqin etiladigan bo'ldi. [3: !!! End note with ID "3" not found in document.] [4: !!! End note with ID "4" not found in document.]

Zamonaviy psixoanalitik yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri

rivojlanish jarayonlari va munosabatga asoslangan tajribalarga alohida e'tibor qaratilishidir. Ushbu yondashuvga ko'ra, shaxs strukturasi qat'iy va o'zgarmas tuzilma sifatida emas, balki yangi shaxslararo tajribalar hamda psixoterapevtik ta'sirlar natijasida o'zgarish va rivojlanishga qodir bo'lgan moslashuvchan tizim sifatida qaraladi. Shu sababli zamonaviy psixoanaliz subyektiv tajriba, ongsiz psixik jarayonlar (unconscious mental processes) hamda ijtimoiy va shaxslararo munosabatlar kontekstida "o'zlik" (self)ning uzluksiz ravishda qayta shakllanishi va takomillashib borishi masalalariga katta ahamiyat beradi. Mazkur yondashuv shaxsni doimiy rivojlanish va o'zgarish jarayonida bo'lgan murakkab psixik tizim sifatida talqin qiladi.

Islom psixologiyasi esa psixonalitik yondashuvdan farqli ravishda, shaxs strukturasi yaxlit va ma'naviy asoslarga tayangan holda yondashadi. Uning nazariy asoslari, avvalo, Qur'oni karim, Sunnat hamda klassik va zamonaviy musulmon olimlarining ilmiy merosiga tayanadi. Islom psixologiyasi zamonaviy G'arb psixologiyasidan farqli o'laroq, insonni jismoniy, psixologik, axloqiy va ruhiy jihatlar uzviy birlashgan yaxlit mavjudot sifatida tushuntirishga intiladi. Mazkur yondashuv doirasida shaxs strukturasi odatan, nafs, qalb, aql va ruh kabi tushunchalar orqali tahlil qilinadi. Ushbu komponentlarning har biri inson mavjudligining alohida jihatini ifodalasa-da, ular o'zaro chambarchas bog'langan va bir-birini to'ldiruvchi strukturalar sifatida qaraladi. Shu sabab ham, shaxs strukturasi islom psixologiyasida insonning psixik, axloqiy va ma'naviy hayotini qamrab oluvchi ko'p qirrali hamda integrallashgan tizim sifatida talqin etiladi.

Islom psixologiyasida nafs tushunchasi shaxs nazariyasining markaziy komponentlaridan biri sanaladi. Buni "Psixologiya" atamasining arabcha – "Ilmun nafs/ ", islom psixologiyasi esa "Ilmun Nafsil islamiy/ " psixolog termini esa "Aa'limun nafs/ " deya atalishidan ham anglab olishimiz mumkin. Ilk islom mutafakkirlari nafsning asosan, uch xil shaklini ajratib ko'rsatishgan. Ular: "nafs ammora" (yomonlikka buyuruvchi nafs), "nafs lavvoma" (malomatchi nafs) va "nafs mutmainna" (xotirjam nafs). Mazkur bosqichlar insonning faqat psixologik rivojlanishini emas, balki uning axloqiy va ruhiy kamolotini ham ifodalaydi. Shu nuqtai nazardan, shaxs strukturasi insonning o'z nafsini poklash, ma'naviy jihatdan yuksalish hamda psixologik muvozanat va Allohga yaqinlikka erishishga qaratilgan dinamik jarayon sifatida talqin etiladi.

Islom psixologiyasining o'ziga xos jihatlaridan yana biri qalbni shaxs strukturasi markaziy va boshqaruvchi unsuri (elementi) deb hisoblaydi. Qalbning holati insonning bilish jarayonlari, emotsiyalari, motivatsiyasi va xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham u shaxsning umumiy ruhiy-ma'naviy holatini belgilovchi asosiy struktura sifatida qaraladi.

Ayni davrimizdagi musulmon psixologlari islomga oid ilk tushunchalarni zamonaviy psixologik tadqiqotlar natijalari bilan integratsiyalashga intilmoqdalar. Ularning tadqiqotlarida shaxs taraqqiyoti kognitiv, emotsional, bixevioristik, ijtimoiy va ruhiy omillarning o'zaro ta'siri natijasi sifatida talqin etiladi. Shu bois, islom psixologiyasi shaxs strukturasi tushuntirishda faqat psixologik omillar bilan cheklanmaydigan, balki axloqiy va transsendental jihatlarini ham o'z ichiga olgan ko'p o'lchovli nazariy modelni taklif etadi.

Ularning o'rtasidagi nazariy va metodologik farqlarga qaramay, zamonaviy psixoanaliz va islom psixologiyasi bir qator muhim umumiy jihatlariga ega. Har ikkala yondashuv ham shaxsni statik hodisa (o'zgarmas va bir xil holatda turadigan tuzilma) emas, balki murakkab va dinamik sistema sifatida tushuntiradi. Shuningdek, ular shaxsning rivojlanish jarayoni tadrijiy ravishda kechishini e'tirof etib, ilk hayotiy tajribalarning shaxs shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, har ikki yondashuvga ko'ra, psixologik salomatlik shaxsning turli tarkibiy qismlari o'rtasidagi hamohanglik va muvozanatning ta'minlanishiga bog'liqdir.

Qolaversa, mazkur ikki yondashuv o'rtasida sezilarli farqlar ham bor. Zamonaviy psixoanaliz asosan empirik kuzatuvlar, klinik tadqiqotlar va psixologik nazariyalarga tayanadigan bo'lsa, islom psixologiyasi esa inson shaxsini anglashda nafaqat empirik bilimlar, balki ilohiyotshunoslikga tayanuvchi bilimlarni ham muhim manba sifatida e'tirof etadi. Psixoanalitik nazariyalar ko'pincha shaxsni rivojlanish jarayonlari, shaxslararo munosabatlar va intropsixik mexanizmlar (ingl. intrapsychic mechanisms – inson psixikasida kechadigan ichki jarayonlar va ziddiyatlar) orqali izohlasa, islom psixologiyasi shaxsni axloqiy mas'uliyat, ruhiy kamolot va insonning Alloh bilan munosabati kabi omillarni ham qamrab oluvchi kengroq konseptual sfera doirasida talqin qiladi.

Shu sababli, islom psixologiyasida shaxs strukturasi tahlili faqat psixologik jarayonlar bilan cheklanib qolmasdan, balki inson mavjudligining ma'nosi, maqsadi va ruhiy-ma'naviy kamoloti bilan bog'liq ekzistensial hamda transsendental jihatlarini ham o'z ichiga oladi. Bu jihatlar esa zamonaviy psixoanalitik diskursda odatda yetarli darajada yoritilmaydi yoki umuman markaziy o'rin tutmaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mazkur yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish shaxs va uning strukturasi kengroq anglashga xizmat qiladi hamda inson tabiatining turli intellektual an'analar doirasida qanday konseptuallashtirilganini yoritishga imkon beradi. Shu jihatdan, zamonaviy psixoanaliz va islom psixologiyasi o'rtasidagi qiyosiy tadqiqotlar shaxs haqidagi ilmiy tasavvurlarni boyitishga va qolaversa, uning murakkab mohiyatini kengroq nuqtai nazardan tushunishga muhim hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Duane P. Schultz and Sydney Ellen Schultz, "Theories of personality" (Eighth edition). – Boston, MA: "Cengage Learning", 2005. – 550 pages.
- [2] Ma'ruf Zurayq, "Islom psixologiyasi"/Nashrga tayyorlovchilar: X.Alimov, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor; A.Abdurahmonov, A.Aliqulov. – T.: "Trust and Support", 2026. – 400 bet.
- [3] Amber Haque, Yasien Mohamed. Psychology of Personality: Islamic Perspectives. – Boston, MA: "Cengage Learning", 2009. – 346 pages.

- [4] Фрейд Зигмунд. "Я" и "Оно". Сборник. М.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2015. - 288 с.
[5] Cattell R. B. The inheritance of personality and ability. New York: Academic Press, 1982, 452 p.

